

Нестор Король

Як Павло Скоропадський
став гетьманом України

(УРИВОК ЗІ СПОГАДІВ)

Відбиток з «Нашої Батьківщини»

БІБЛІОТЕКА
Нью-Йорк Наукового Товариства ім. Шевченка 1967

Накладом автора.
Друковано 250 примірників

Була середина листопада 1918 року. Гетьман України „святи його імператорської величності” генерал-лейтенант Павло Петрович Скоропадський — голова держави — своєю „грамотою” знищив державу, головою якої він сам був, оповістивши її федерацією з неіснуючою вже тоді Росією. „Грамота” оповіщала, що Україна є нішо інше як „юг (південь) Росії”. Проти зрадника-гетьмана піднялась уся Україна. Збентеженні німці покидали Україну з двох причин: одна з умов Антанти — прийняття капітуляцію Німеччини — вимагала від німців очищення всієї території колишньої Російської імперії, а друга — революція в самій Німеччині.

Невеличка українська армія, що вціліла після всіх демобілізацій, переведених Павлом Скоропадським, яка була залишена для охорони українсько-совєтівських кордонів, перейшла на бік усього повсталого українського народу. Єдина підпора Скоропадського — жандармський корпус, „державна варта” і сердюцька дивізія, що складалася виключно з синів найзаможнішого селянства і синів небагатьох поміщиків, під командою виключно зайд з Росії — офіцерів москалів, розбіглась. Ці офіцери москалі, „фаховци”, за виразом самого Скоропадського, пробували скучитись довкола вербувального бюро до деніkinської армії. З армії офіцери-зайди, москалі, втікачі від большевицького терору, теж повтікали. Гетьман за любки приймав їх до української армії, як „фа-

ховцов", звільняючи з неї офіцерів українців — як „нефаховцов".

Українська держава при Скоропадському взагалі мала якийсь дивний вигляд: усі закони писались двома мовами — москальською і українською, як і „грамоти", у Києві, у самім центрі міста, відкрито існувало бюро, що одверто вербувало офіцерів і добровольців для армії Денікіна, незважаючи на її одверті реставраторські декларації і не меншу ворожість до української держави і всього, що було українське. Такі бюра для вербування добровольців до Денікінської армії існували по всій Україні. У Києві, незважаючи на велику мешканеву кризу, при цьому вербувальному бюру був і гуртожиток на 800 осіб для користування завербованих, що завжди був переповнений. Мешканці цього гуртожитку були добре озброєні і дисципліновані. Офіцери-„фаховци", ба навіть і українці, за любки ходили в гості до офіцерів денікінського вербувального бюра і навпаки.

Скинення Скоропадського з гетьманства відбулося легко, так би мовити, „хатнім способом" — без жодних заколотів і розрухів: залишничий, телеграфний і поштовий зв'язки зовсім не припинялись. „Цирковий гетьман" (тому, що з'їзд „хліборобів", який „вибрав" Скоропадського гетьманом, відбувався у цирку, то населення України прозивало Скоропадського „цирковим гетьманом"), легко прийшов до влади, бо його поставили німці, легко й пішов, бо не було німців, які його підтримували.

Українське Вільне Козацтво під проводом С. В. Петлюри, якого тільки що було визволено з в'язниці, куди його був запроторив уряд Ско-

ропадського, та армійські частини війська оточили міщним заливним кільцем Київ. Переконавшись, що в місті противника нема, увійшло до Києва, патрулюючи по вулицях і виловлюючи осіб з оточення Скоропадського. Жертви у зв'язку зі скиненням Скоропадського було мало: біля чотирьохсот душ; виключно військовиків — зайд-москалів, що ставили опір патрулям, ба навіть нападали на них... Генерал граф Келер (командуючий українською гетьманською армією) був застрілений на східцях при виході з церкви, де він був знайшов собі зі своїм найближчим оточенням скованку, що була викрита повстанцями. Повстанці нишпорили по Києві за Скоропадським, генералом князем Долгоруковим, генералом Лопухіним, полковником Кірпічниковим, царським губернатором і міністром, що його Скоропадський зробив правою рукою для організації карних загонів, Гербелем та іншими зайдами-москалями. Знайшовши притулок в Україні від большевицького терору в Росії, з легкої руки Скоропадського вони зараз же по прибутті в Україну опинились в керівництві й уряді гетьмана Скоропадського. Ходили поголоски, що ніби то авторами злощасної гетьманської „грамоти" про ліквідацію Української Держави Скоропадським були Кірпічников, Гербель, князь Долгоруков, Лопухін і Келер, що, начебто вони примусили Скоропадського підписати „грамоту", пригрозивши застрелити його, якщо не підпише...

На початку повстання з Києва було тяжко, майже неможливо, вимкнутись крізь кільце повстанців, що оточувало місто. Самому Скоропадському пощастило просмикнутись на ношах, що

мати від наших командирів становища, які воної зaimали досі по старшинству ранг. Я й виступив проти цієї несправедливості, підкresлюючи, що російські царські закони в українській армії не мають сили. За це мене і було звільнено, але мотивувалось це звільнення в наказі, як „для закінчення перерваної освіти в університеті”...

— Нічого, кінчайте університет. До армії ніколи не пізно. Аrmії теж необхідні освічені люди, — була відповідь Гейдена.

Я відповів, що саме тепер, у такий бурхливий і непевний час уважаю, що мое місце якраз в армії, а не в університеті; що за кілька місяців в я скінчу університет, а до того часу нашою армією заволодіють чужинці. І що ж, я мав би знову повернутись до такої армії? А чи прийняли б тоді мене ті чужинці, які тепер звільнили мене з неї? — відповів я питанням.

— Так не буде. Наша армія мусить від низу аж до самої верхівки складатися з місцевих людей, — казав він.

Я навів три приклади з того, що діється в нашій армії тепер: нахабство, презирство до козаків гірше, ніж було в царській армії, висміювання української мови тощо гетьманськими „фаховцями” — москалями з царської гвардії. Ось вам приклад, кажу: вчорашній підпрапорщик гвардії (найвища підофіцерська ранга в царській гвардії і армії), а сьогодні підпоручник української армії, перескочивши прaporщика, на звернення козака „пане підпоручнику”, відповідає: „я не падпаручник, а карнет. Пани толькі в Польше”. „А як же нам бути з ясновельможним паном гетьманом” (офіційний ти-

тул Скоропадського)? — питає козак. „Он Євген Скоропадський)?) — питає козак. „Он Євген високопревосходітельство (титул царських міністрів) гетьман України”, — була відповідь. „Чи можу я рапортувати про цю зміну в титулі ясновельможного пана гетьмана панові міністрові і просити, щоб було всенародно оповіщено про цю зміну?” — питає козак. „Можеш” — була відповідь. „Пане підпоручнику, в нашій армії нема „ти”, — звертається козак. „То буде”, — почулась відповідь.

Або, звертається козак: „пане сотнику!..” — „Я не сотник, а ротмістр. В сотне, по-твоєму, то єсть в ескадроне, 150-160 сабель — как відіш, я не сотник, а полтора сотнік”. Але частіше це були не анекдотичні суперечки „фаховців” з нашими козаками, а сама справжня образа козаків, як, наприклад, на звернення такого „фаховця” москаля до козака москальською мовою, козак відповідає: „не розумію, пане сотнику, що ви кажете. Говоріть по-українському”. — „А з виду ти зовсім не виглядаєш таким ідіотом, що те, чому тебе в армії учили на протязі чотирьох років, ти так скоро забув” — була відповідь пана сотника. А при кожному такому випадкові козаки приходили зі скаргами до нас.

— І що ж, питає Гейден, рапортував той козак по начальству?

— Дальше ескадрона, відповідаю, рапорт не пішов.

— Шкода, що ви про це все мені кажете після того, як вас звільнено з армії, — закінчив він.

Двері відчинила мені економка, що на її плечах лежало домашнє господарство і завідування численними слугами перед революцією. Впух

зустрітись якнайшвидше у Вінниці, як тільки з Києва будуть ходити потяги.

Увечорі ми сиділи й перебирали в розмовах події останніх днів. Графіня нарікала на свою долю і на безглуздя Скоропадського, що, слухаючись своєї жінки та дорадників, підсунутих йому жінкою, „знищив державу головою якої сам був”.

— Подумайте тільки!.. Такого ще історія ні одного народу не знала. Назирав авантюристів, що нічого спільногого з цим краєм не мають і почав відновлювати Російську імперію і то в той час, як її нема.

— Але сам Скоропадський зв'язаний з цим краєм, хоч би своїми маєтками, — зауважую.

— Ото ѹ все, а цього дуже мало, — каже вона впевнено.

— Його жінка має тут менше значення, ніж усі ті, що його оточують, — вставив Гейден.

— Ім хочеться зберегти те, що не надається на збереження; затримати хід історії. Привикли вважати Україну частиною Росії і ніяк не можуть примиритись із тим, що вона відпадає... Бачите, вони ніби-то „хотять залишитись вірними престолові і присязі”. Цим вони намагаються виправдати свою поведінку, забуваючи, що престола вже нема, а від присяги їх, як і нас з вами, звільнив той, кому ми присягали. Вони і нас з вами намагаються обвинуватити „у зраді”, відриваючи „Малоросію” від „Росії”, з якою вона зв'язана часом „в більше, ніж 260 років”. Правду кажучи ріжноманітні неуки з народу України, з метою викликати до себе невідомо у кого жалість, їм допомагають у їхніх претензіях, галасуючи, що ніби-то „Україна вже двіс-

ті шістдесят років у московській неволі”. Насправді тільки Чернігівська і Полтавська губернії мають такий стаж неволі, та Харківська, південна половина Воронізької і південна третина Курської губерній „вже 266 років у московській неволі”, а наша Подільська, Волинська, Київська, — всього 124 роки, Херсонська і Катеринославська — 142, Таврійська — 134, Басарабська — 105, а Холмська — 102 роки належать до Росії. Це далеко ще до „260 років”...

Він часто і раніш говорив зі мною на політичні теми, але, так злегка. Беручи під увагу ріжницю між нами у віці, його довгорічний громадський, політичний, економічний та державний досвід, я не ображався. Але так одверто він ніколи не говорив. Мабуть, від враження пережитих подій останніх днів у нього появилась потреба перед кимось виговоритись:

— Який жаль, що тоді його обрали, — продовжував граф.

— Ви ж його обирали, — відповідаю.

— Ні, не я, — було заперечення.

— Я не кажу, що ви особисто, але „Союз хліборобів”, — відповідаю.

— Мене жах оторнув, почувши з уст якогось селянина — члена союзу, підтриманого ще кількома селянами з Полтавщини і Чернігівщини, прізвище Скоропадського. Я Скоропадського знав добре. Це нікчемна, словолюбна дрібненька істота, що самою природою була призначена на „члена світи”, але аж ніяк не на те, щоб самому мати при собі таку „світу”. Найяскравішим показником цього може бути його поведінка при поїздці в поклоном до кайзера Вільгельма, де він вів себе не як голова незалежної

держави, а як лакей, що хоче стати „членом кайзерівської світи”. Селянином тим, що виставив кандидатуру Скоропадського був якийсь Шемет, що служив унтер-офіцером чи вахмістром у тому ж самому полку кінної гвардії, що й Скоропадський. Шемета підтримували селяни, що теж служили в тому самому полку, або в інших полках тієї ж гвардійської дивізії. Як відомо в імператорській кінній гвардії було більше ніж три четвертих вояків українців, переважно з Чернігівщиною, Полтавщини, Київщини і Поділля. Але селян з Київщини й Поділля в союзі хліборобів не було, бо таких багатих там не було, щоб могли стати членами цього союзу. Зате між селянами Полтавщини і Чернігівщини, з колишніх козаків, були. Я зараз же підкликав до себе Бонецького і Липинського і шепнув їм, щоб вони виставили кандидатуру Б. І. Ханенка (нащадок гетьмана Михайла Ханенка). Кандидатуру Ханенка підтримали всі передові ліберальні члени. Але більшість хотіла, щоб гетьманом обов'язково був військовик, бо, мовляв, українська традиція вимагає, щоб гетьман був військовою людиною. Особливо на цьому настоювали консерватисти, як Балашов („предводітель дворянства” Брацлавського повіту), Севастіанов (Гайсинського повіту), Варун Секретов („предв. двор.” Єлисаветградського повіту) та багато інших. Тоді я сам виставив кандидатуру іншого військовика — Дунін-Борковського, але для більшості він був занадто лівий і тому не підходив. Після цього ми оголосили перерву. Під час перерви я з Липинським написали звернення до Скоропадського. Липинський переклав його на українську мову.

Закликали Шемета. Липинський кілька разів наголос прочитав це звернення, майстерно деклямуючи. Після того заставив Шемета в нашій присутності голосно його прочитати та вивчити напам'ять, а Липинський кожний раз поправляв при читанні Шеметом наголоси та у відповідних місцях інтонацію. Після перерви, як тільки розпочалось засідання, Шемет і виступив зі своїм зверненням до Скоропадського, після обрання. Дуже великий жаль, що тоді не обрали Ханенка. Він без сумніву зміг би був знайти спільну мову з українськими лідерами. Його тактовність, політичні й дипломатичні здібності, вроджена інтелігентність і не абиякий талант уміння поводитись з людьми — запорука цьому. І всього того, що ми маємо тепер, не було...

— Ходять поголоски, що ніби то хтось, мало не німці, висували кандидатуру на гетьмана Е. Х. Чикаленка? — питав я.

— Ніхто і не згадував його прізвища, а німці тоді ще без нас нічого не починали. Я знов його, але мало. Більше довідався про нього від Катерини Михайлівни, коли вона, вивчаючи українську мову, почала читати його писання. Їй особливо припала до вподоби сковинність його мови в брошурі „Про чорний пар”, — закінчив він. А я собі подумав: „О, значить, українська революція залишила глибоку борозну в психіці людей, коли навіть графині зацікавились чорним паром...”

— З Чикаленка був би добрий гетьман покровитель літератури, науки, мистецтва, але не в такий бурхливий революційний час, як наш, коли треба будувати державу, а в спокійний час, після того як державне життя протягом століть

устоялося б. Після обрання, — продовжував він далі, — я поздоровив Скоропадського від імені з'їзду, а відтак приватно, від себе і сказав, що хотів би з ним зустрітись. Він погодився зайти на другий день до управи союзу хліборобів. Мені хотілося підказати йому кілька прізвищ найвидатніших українських лідерів, щоб він їх запросив до свого уряду. Я приготував відповідний список, включивши до нього відомих українських діячів, незалежно від їх політичних переконань, але патріотів, здібних організаторів, що вміють працювати та популярних серед українського населення. Там були: М. Ковалевський, проф. М. Грушевський, М. Міхновський, І. Луценко, Д. Ніковський, С. Єфремов, проф. Кістяковський, С. Петлюра та інші. Мені хотілося об'єднати довкола гетьмана все українське населення. Скоропадський, проглянувши список, завважив, що з деякими прізвищами німці не погодяться. Я йому відповів, що крім німців є ще австрійці, що Центральна Рада просила Німеччину і Австро-Угорщину допомогти їй вигнати з України російських більшевиків, а не взяти над Україною протекторат, тому німцям нема чого пхати свого носа в її внутрішні справи. Він відповів, що ми самі просили німців встравати в наші внутрішні справи, щоб розігнати Центральну Раду. Але українці Скоропадського збойкотували...

— Не всі ж українці, — заперечив я, — тоді збойкотували Скоропадського. М. Міхновський, І. Луценко та інші зразу ж пішли до Скоропадського. Але, понюхавши чим там пахне, невдовзі повернулись. Я належу до угруповання Міхновського і мені було дивно, що наш лідер опи-

нився біля Скоропадського, який своєю поведінкою був наочним запереченням ідеології М. Міхновського „цілковитої незалежності української селянської монархії”. За п'ять днів запитую Міхновського:

— Чого так скоро розійшлися з гетьманом?..

— Там нічого українського нема, — була відповідь.

Луценко теж скоро покинув Скоропадського. Отже, українці мали рацію бойкотувати Скоропадського, — закінчив я.

Гейден пророкував хаос в Україні, „бо місцеві більшевики знову підіймуть голову, не бачачи сили”. Їм на допомогу обов'язково прийдуть більшевики з Росії, бо „їх сюди прижене голод”. Якщо хтось колинебудь з „сильних світу цього” захоче раз назавжди прикінчити Росію, то він насамперед постарається відірвати від неї Україну і Північний Кавказ. Тоді сам собою відпаде від Росії увесь Кавказ із бакинською нафтою. Відпаде від знесиленої Росії тоді і Середня Азія з бавовною, м'ясом, вовною, шкірами тощо. Це не означає, що „русачки” (москалі) після того виздихають з голоду. Навпаки, це примусить їх тільки взятися як слід за сільське господарство і це вийде їм тільки на користь. Адже на такій самій землі, і ще в суворіших кліматичних умовах, фіни вирощують і збирають урожай з десятини удвічі-трічі більші, ніж „русачки”. Найліпшою ілюстрацією їх недбалства служать їхні поміщицькі маєтки в Україні. Сусіди — Ханенко, Браніцька, Харитоненко — збирають найвищі врожаї з десятини і мають найвищий прибуток з десятини у грошах, а княгиня Щербатова, Се-

вастьянов та інші „русачки” пошивають свої господарські будинки соломою, замість бляхи й черепиці, і то купленою у селян! (Зі скромності він „забув”, що як не найвищі, то такі самі врожаї, як і Ханенко, збирає і він у своїм маєтку, а десятина дає найвищий прибуток грішми таки в нього). Пояснюється це тим, — продовжував він, — що всі ці поміщики „русачки” це „служивий царський люд”, що і надалі залишається „на царській службі”; ці маєтки їх і не цікавлять, бо подіставали вони їх як дарунок „за вірну службу цареві”, які цар конфіскував після першого і другого польських повстань. Однаке за землю вони тримаються дуже цупко. Більшу частину своєї землі я продав Селянському банкові для розподілу між селянами. Якщо буде треба, то я й решту можу продати. Вистачить з мене моїх гуралень, броварень, млинів і цукроварень. Але покажіть хоч одне селянське господарство, наївте велике, як, наприклад, у членів-селян Союзу хліборобів, розміром в 100-200 десятин, щоб давало такі врожаї, як у Ханенка, Браніцької та інших передових поміщиків, і щоб їх десятина давала такий високий прибуток у грошах. Тому селянські господарства треба робити великі, міцні; примусити майбутнього селянина набути агрономічних знань у школі, дати йому найкращий реманент, щоб таке селянське господарство змогло повністю замінити найінтенсивніші теперішні поміщицькі господарства. У нездібних провадити добре господарство селян господарства повинні бути відіbrane й передані здібним і дбайливим. Для нездібних треба знайти якісь інші заняття, а не так, як домагають-

ся деякі демагоги: „відібрati, мовляв, у панів і розділити між селянами рівними частками”, тобто — наробивши безліч смужок, меж, розплодити бур’яни та шкідників. Для цього, для керівництва державою, потрібні люди з твердими характерами, з міцною залізною рукою, а не мрійники і демагоги. Таких людей між теперішнimi українськими політичними діячами нема. Петлюра — великий патріот, прекрасна, чесна, добра людина. Він думає, що всі люди мусять бути подібні до нього, — великий ідеаліст. А ідеалізм при будові держави, та ще й в такий час, зайвий, навіть шкідливий. То пізніше, коли державне життя вже устоїться, якась частка ідеалізму при керівництві неоconde потрібна. При будові ж держави у таких тяжких і складних умовах, як наші, конче необхідний поміркований розумний терор. А Петлюра, на жаль, на терор не піде і для нього зовсім не надається. Грушевський великий політик і дипломат, що міг би бути окрасою будь-якої великої держави. На жаль, він занадто великий народовець. Народ потребує лідера, як рішучу і тверду людину, яка веде його. Без лідера народ — юрба, стовплице людей, що легко діє під враженням мимойдуших демагогічних кличів. Грушевський міг би бути таким лідером. Для цього він має всі дані: тактовність, уміє концентрувати увагу мас на найсутевіших актуальних питаннях, уміє панувати над масами, а найголовніше, що ці маси охоче підкоряються йому; вони його боготворять, а він їх зачаровує і міг би з ними робити все, що захотів би. Але що вдієш: він не хоче бути саме таким лідером! В ньому міцно засіли, ще з студентсь-

ких часів, ідеї „Громади”, що народ усе, а ми, мовляв, тільки й лише виконавці його волі й бажань. Якби дійсно історія творилась так, то Росія сьогодні виглядала б цілком інакше, ніж вона виглядає. Ні Іван Калита, ні Іван III, ні Іван IV Грозний, а тим менше такі звірі в людській подобі, як Алексій Михайлович, Петро I, Катерина II не рахувалися з волею і бажанням народу. В результаті маємо сьогоднішню Росію. Творці держав ніколи не вживали при їх будові „білих рукавичок”. Завдяки цим переважанням Грушевський і потрапив у руки такого демагога як Винниченко, що через підсунуту йому „сожительницу” (любку) виконує накази тих, хто йому її підсунув. Тому не бачу в майбутньому нічого потішного, а тільки хаос, руйну і большевицький жах, — закінчив свою довгу мову граф.

Вже була пізня пора і треба було відпочивати на дорозі. Удосвіта граф розбудив мене. Одягнений він був так, як тоді одягалось майже все мужеське населення України: у військовий одяг і в чоботях. Поснідавши нашвидку руку, він одягнув ще солдатську шинелю і зимову шапку, взяв на плечі торбу з харчами, і ми вийшли з дому. Завернувши за ріг вулиці, зразу ж зустрілись з першим патрулем. На мені були — шабля, наган, три ручні гранати, а за плечима кавалерійський короткий карабін. Мабуть, цей арсенал зброй і став причиною до того, що всі три козаки патрулі зразу спрямували свої гвинтівки на нас.

— Руки вгору! — почулась команда одного з них. Пароль? — вимовив то й же голос.

Я подав пошепки пароль.

— Якої частини? — питав. Я називав частину.

— Посвідка?..

Простягаю йому й посвідку. Прочитавши, він її повертає мені.

— А це хто з вами, пане старшино?

— Дядько, — відповідаю, — приїхав ще за Скоропадського з Вінниці до Києва і тут заспляг. Хочу вивести його з Києва геть за місто, щоб іхав додому, бо там турбуватимуться.

Ідемо далі. Знову патруль. Цей не так гостро: діставши у відповідь пароль, — відпускає. Та раптом один із них:

— Та це ж з ним голова Союзу хліборобів, граф Гейден!..

— Знаю, — відповідаю йому, — тому й веду до штабу.

— А, ще водиться із ним до штабу?! Там і так багато роботи, і спрямовує свій баґнет на графа...

— Струнко! — командую, і халаюсь за наган. Я вже мав сувору догану за одного такого графа, що не відвів його до штабу, а сам зробив йому суд. З мене досить цього, кажу. Граф стояв спокійно, неначе його це не торкалось.

— Я теж поведу його разом з вами до штабу, — каже він.

— Я й сам його заведу. Крім того, як ви смієте ослаблювати патруль, відходячи від нього?

— питав.

— Я не дозволяю тобі залишати патруль, — каже старший.

Нам ще довелося стрінутись з кількома патрулями, але ставало все видніше і ми проходили мимо один одного, тільки відсалютувавши.

На заставі, що складалась з моєї частини, ми вийшли за місто. На заставі я сказав, щоб переказали начальству, що я до полудня буду в частині.

Пройшовши заставу Гейден почував себе цілком спокійно і крокував бадьоро, а мені навіть радив підтикати полі моєї довгої кавалерійської шинелі, щоб не заважали.

— Це справді ви застрелили Келера? — літає він.

— А що я мав йому казати, щоб відчепився? — відповідаю йому питанням.

— Я так і думав, що це неможливо, щоб то були ви, — каже.

А я подумав, що кожному вільно думати так, як він хоче.

Наближаючись до Поста Волинського ми заважили димок потяга, що йшов до Поста Волинського за якоюсь командою „Вільного Козацтва” у Білій Церкві. Всівши до потягу ми спокійно доїхали до Фастова. У Фастові стояло кілька ешелонів з німцями, що повертались з півдня України додому. Гейден упирся в німця-полковника до потягу. Німець почувши від „солдата” досконалу німецьку мову, став говорікшій. Він сказав, що, можливо, довезе його до самої Вінниці, бо з Козятина всі ешелони будуть намагатися обминути польські землі, бо поляки зупиняють потяги з німцями і не тільки відберають всю зброю, а й роздягають до гола. А тепер уже холодно. Тому вони будуть просити „руssких” залізничників скеровувати ешелони з Козятина не на Здолбунів, а на Жмеринку, Галичину, Мадярщину й Австрію.

Ми розпрощались з Гейденом. Я вернувся принарядним потягом до Києва до своєї частини. Більше я його не бачив.

У 1949 році, бувши в Парижі, я відшукав там Федю. Він розповів, що як тільки більшевики знову зайняли Київ, а українське військо наблизжалось до Вінниці, іх уся родина виїхала до Франції. Тяжко тут бідували, бо, як виявилося, „батько не мав ніяких грошей в чужинецьких банках, а тих, що батько привіз із собою вистачило не надовго”. Батько помер у двадцятих роках у великий нужді й останні роки був дуже пригнічений.